

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek



Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvers (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvens opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Pipes-statuettes van de firma Gambier

Arthur van Esveld

Statue-Pipes (Pipes-statuettes) by the Gambier company

This article highlights a separate group of smoking pipes with striking designs that differ from the most common figural pipes from the French Gambier company based in Givet. These pipes are designed with the tobacco bowl formed by the entire body of a human or animal. Gambier produced several of these 'pipes-statuettes' or clay figurines. Usually, these pipes belonged to the regular range and are shown in the various catalogues. Some were made only for a short period of time on the occasion of a special event and do not appear in the catalogues. They were replaced by new models after declining sales figures. In this article a selection is made from this special group of pipes and several striking models are described and shown.

In dit artikel wordt een aparte groep manchetspijpen van de Firma J. Gambier uit Givet belicht, met opvallende ontwerpen, die afwijken van de meest voorkomende figurale manchetskoppen. Bij verzamelaars van Franse kleipijpen zijn dit vaak de favorieten. Het gaat hierbij om manchetspijpen waarbij het ontwerp van de ketel schuilgaat achter, of gevormd wordt door het gehele lichaam van een mens of dier. Deze pijpen lijken hierdoor vaak op beeldjes van klei. Gambier had verschillende van deze 'pipes-statuettes' in het assortiment. In een aantal gevallen behoorden deze pijpen tot het reguliere assortiment en staan in de diverse catalogi afgebeeld. Ook zijn er pipes-statuettes die slechts gedurende een korte periode geproduceerd zijn en die niet in de catalogi voorkomen.

Twee advertenties in Franse kranten uit de eerste helft van de 19e eeuw, waarin reclame werd gemaakt voor een aantal modellen van deze pijpen, waren aanleiding om dit artikel te schrijven. Hierin worden naast de bekendere modellen ook een aantal zeldzame modellen in deze groep beschreven en afgebeeld.

De pijpen die vaker voorkomen en die in de catalogi terug te vinden zijn, zijn grote koppen met een ketelhoogte tussen de 7 en 10 centimeter zoals 'Chien Caniche' (modelnummer 357), 'L'Aigle Imperial' (nr. 406), 'Mandarin' (416), 'Joko' (435), 'Squelette' (846) en 'Bahut de Saint Cyr' (1499). Ook is er een groep kleinere koppen die tot dezelfde categorie behoort, namelijk 'St. Antoine' (824) en 'Crapaud Priant' (944). De kleinere koppen, die wel in de 'nomenclature' of naamlijst van de catalogi vermeld worden maar niet zijn af-



Afb. 1. Joko (nr. 435). Hoogte 10 cm. J. Gambier, 1890-1910. Collectie auteur.

gebeeld, zijn 'Sapajou' (814), 'Ecureuil' (942), 'Rat mendiant' (962) en 'Chouette' (964).¹ Van de relatief bekende groep pipes-statuettes is hieronder een selectie gemaakt.

Joko (nr. 435, afb. 1)

Dit is een figurale pijp met oplopende steel. De ketel is in de vorm van een aap, zittend op een boomtak met opgetrokken achterpoten en de linkerarm om een knie geslagen. De rechterarm rust op de steel, die van een boomschorsdecoratie is voorzien. De steel eindigt zonder verzwaring of andere afsluiting en is recht afgesneden. De vroege exemplaren, uit de periode 1840-1890, hebben meestal alleen geëmailleerde ogen, wenkbrauwen en mond. De latere exemplaren zijn soms geheel geëmailleerd zoals de pijp op de foto. Deze pijp is langere tijd in productie geweest. De oudste catalogus waarin deze pijp afgebeeld is dateert uit 1840.

Jocko of le Singe du Brésil was een drama in twee delen dat in 1828 in Parijs werd opgevoerd. Dit stuk, waarvan 200 voorstellingen zijn gegeven was een groot succes. Charles Mazurier, acteur, mimespeler en acrobaat had de hoofdrol in het Théâtre de la Porte Saint-Martin vermomd als de aap Jocko. Gezien de grote populariteit van dit stuk in de 19e eeuw wordt aangenomen dat Gambier deze aap heeft uitgebeeld.² Er was in diezelfde periode in Parijs ook het bekende circus van Franconi, die een act had met 'le singe Jocko'. In de catalogi wordt deze pijp Joko zonder c genoemd. In de 'nomenclature' van de catalogus van 1885 wordt deze pijp echter wel 'Singe Jocko' genoemd.

Chien Caniche (nr. 354, afb. 2)

Dit is eveneens een figurale pijp met oplopende steel en manchet. De ketel heeft de vorm van een rechtop zittende poedel, die zijn voorpootjes voor de borst houdt en op een vierkant voetstuk is geplaatst. Op de voorzijde van het voetstuk staat: ATTENTION! Op de bijna recht omhooglopende steel is een fraaie cartouche met rechts de merknaam en links het modelnummer aangebracht. Ook deze pijp stond al afgebeeld in de oudste catalogus van Gambier die in 1840 werd uitgebracht. De exemplaren van voor 1850 hebben een gladde steel waarop het JG merk gestempeld is. In de catalogus van 1840 heeft deze pijp (abusievelijk?) vormnummer 357 gekregen. De exemplaren van dit model die na 1890 zijn geproduceerd zijn soms voor een groot gedeelte geëmailleerd in bruin en wit.

Squelette (nr. 846, afb. 3)

Pijp met een figurale ketel zonder hiel en een oplopende steel met een manchet. De tabaksketel is in de vorm van de dood met een omgeslagen doek, een zeis in de linkerhand en op zijn rug vleermuisvleugels. Aan zijn voeten liggen doodshoofden en de vlakke onderzijde van de ketel vormt een stuk grond waarop het skelet staat. Bij



Afb. 2. Chien Caniche (nr. 354). Hoogte 8,3 cm. J. Gambier, 1860-1880. Collectie auteur.

de steelaanzet zijn acanthusbladeren aangebracht. Op de steel staat op een medaillon het modelnummer en 'Gambier a Paris'.

De firma Duméril-Leurs uit Saint-Omer had een vergelijkbare pijp die ook de dood uitbeelde. Op een latere variant van deze pijp, van dezelfde firma, is de dood met een pijp in zijn hand afgebeeld. De oudste Gambier catalogus met deze pijp dateert uit 1879. Hij wordt echter al vermeld in een inventarisatielijst van het depot in Parijs uit 1858.³ Het 'Squelette' model bleef tot rond 1900 in productie.

Saint Antoine (nr. 824, afb. 4)

Deze pijp behoort, met een hoogte van 5,5 centimeter, tot de kleinere pijpen in deze categorie. Het gaat om een pijp met een figurale ketel zonder hiel en met een oplopende steel en een manchet. De ketel is in de vorm van een knielende oude man met snor en baard. In zijn gevouwen handen houdt hij een schedel. Onderaan de ketel bij zijn voeten is een duivelskop afgebeeld. De gespreide vleugels van de duivel lopen door tot de steelaanzet. Op de steel met een gestippeld fond staan de merknaam en het modelnummer in reliëf.



Afb. 3. Squelette (nr. 846). Hoogte 7,2 cm. J. Gambier, 1855-1880. Collectie auteur.



Afb. 4. Saint Antoine (nr. 824). Hoogte 5,5 cm. J. Gambier, 1855-1870. Collectie auteur.

De pijp beeldt Antonius van Egypte (ca. 251-356) uit. Antonius werd geboren als kind van rijke ouders. Toen hij twintig jaar was, stierven zijn ouders. Hij gaf al zijn bezittingen aan de armen en trok zich in eenzaamheid in de woestijn terug. Later voegden andere christenen zich bij hem en vormden één van de eerste gemeenschappen van monniken in zijn klooster, het klooster van Sint-Antonius, in de Oostelijke Woestijn van Egypte. Hij was de eerste monnik die vele volgelingen kreeg en staat daarom bekend als de vader van het kloosterleven. In Frankrijk staat hij bekend als Saint Antoine Le Grand. Hij stierf op 105-jarige leeftijd en werd volgens zijn eigen instructies in een geheim graf begraven om te voorkomen dat dit een plaats van verering zou worden. Al snel na zijn dood werd hij heilig verklaard.⁴ De pijp met Saint Antoine is vrij lang in productie geweest. De oudste vermelding is te vinden in de eerdergenoemde inventarisatielijst uit 1858. In de catalogus van 1894 staat deze pijp ook nog steeds afgebeeld.

Tot de zeldzaamste in de categorie pipes-statuettes behoren een aantal fraaie koppen, die in sommige gevallen alleen vermeld zijn in de nomenclature en waarvan geen afbeeldingen in een catalogus zijn opgenomen. Van deze

pijpen is het modelnummer en vaak ook de naam onbekend. Tot deze groep behoren onder andere: 'Léda et le Cygne',⁵ 'Visverkoopster', 'Titi le Talochœur', 'Zeus et Ganymède', 'Asmodée' (nr. 540),⁶ 'Tom Pouce' (512), 'Lepeintre', 'Triboulet' (738), 'Marianne en La première République' (870). Een aantal van deze modellen wordt hieronder beschreven.

Titi le talochœur (afb. 5)

Van deze pijp is het vormnummer onbekend. De naam is wel bekend omdat die in reliëf op het voetstuk staat. Voor de verticaal op een voetstuk geplaatste ketel, die met wijnranken is gedecoreerd, staat een jongeman met wijde kleding, een baret schuin op het hoofd en de handen in de zakken. De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchete. Op de zijkant van het voetstuk staat 'Gambier a Paris' en op de voorzijde 'Titi le talochœur'.

Titi is een personage uit een theaterstuk van Gogniard dat voor het eerst in 1835 werd opgevoerd in het Theatre de Palais Royale in Parijs. De personages die in dit stuk speelden zijn Georget (een boekbinder), Justin (zijn broer), Titi (een vriend van Justin), Jean Cabillot (een



Afb. 5. Titi le talocheur. Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.

man uit Lotharingen), Marie (de nicht van Georget en Justin) en Phrosine (een medewerker van de boekbinderij). Titi is ook de bijnaam van Parijse straatjongens die met veel bravoure en een grote mond rondzwierven in de stad.

De pijp is te dateren vanaf 1835 en is vermoedelijk niet lang in productie geweest.⁷ In de fabrieksstort in Givet is een pijpenbeeldje gevonden dat gemaakt is in het voorste deel van de pijpenvorm met het staande figuurtje. Hiervan is één exemplaar bekend wat erop duidt dat dit niet voor reguliere productie bedoeld was. Dit deel van de mal was, toen het beeldje werd gemaakt, erg gesletten door het vele gebruik waardoor de tekst 'Titi le talocheur' nu bijna niet meer te lezen is (afb. 6).

Onbekend model met staande vrouw (onbekend nr., afb. 7)

Van deze pijp, die veel overeenkomsten vertoont met de pijp met Titi le talocheur, is de naam en het modelnummer onbekend. De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchet. De verticaal geplaatste ketel is gedecoreerd met rozen. Voor de ketel staat een vrouw met een lange jurk, haar armen gevouwen en met een



Afb. 6. Pijpaarden beeldje uit de persvorm van de Titi le talocheur pijp. Hoogte 7 cm. Privécollectie Frankrijk.

gebogen rechterbeen. Op de vlakke onderzijde van de ketel is de pijp gemerkt met JG. Het ontwerp en model van de verticale ketel en de vrijwel identieke steel als bij de Titi le talocheur pijp, duiden erop dat deze pijp in dezelfde periode is gemaakt en misschien ook een personage uit het theaterstuk van Gogniard uitbeeldt. Mogelijk is hier Marie, de nicht van Georget, uitgebeeld. Gezien de zeldzaamheid van deze pijp zal hij niet lang in productie zijn geweest.

Onbekend model met staande man (onbekend nr., afb. 8)

Deze manchetpijp wordt onder de verzamelaars 'le poète' genoemd maar dit is niet de officiële benaming. Ook dit ontwerp lijkt sterk op de pijp met Titi le talocheur (afb. 5). De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchet. Op de vlakke onderzijde van de ketel is de pijp gemerkt met het JG merk in reliëf.

De pijp heeft een verticaal geplaatste ketel die met bloemen is gedecoreerd. De ketel staat op een rond voetstuk waarop voor de ketel ook een man met snor en baret staat, met de handen in zijn broekzakken. Het rechterbeen is naar achteren gebogen en zijn voet verdwijnt tus-



Afb. 7. Onbekend model met staande vrouw. Hoogte 6,5 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.



Afb. 8. Onbekend model met staande man. Hoogte 8 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.

sen de bloemen op de ketel. Hij draagt een halflange jas met knopen. Om zijn hals heeft hij een geknoopte sjaal.

La première république (nr. 870, afb. 9)

La première république is een pijp met een figurale ketel zonder hiel, met een oplopende steel met manchet en zes kleuren emaille. Voor de ketel is een staande vrouwenfiguur geplaatst in een lang gewaad met ceintuur en rond haar hoofd een diadeem. Achter de vrouw bevindt zich een cornucopia met bloemen en vruchten. In haar rechterhand houdt ze een wapenschild met de tekst: L'EMPIRE C'EST LA PAIX ('Het keizerrijk is de vrede'). De ketel is verder versierd met korenaren. Op de oplopende steel met manchet staat op de rechterzijde een medaillon met het vormnummer en op de linkerzijde staat een gestippeld medaillon met 'Gambier a Paris'.

De pijp is uitgebracht na de proclamatie van het tweede keizerrijk door Napoleon III in 1852. Met de leus 'L'empire c'est la paix', die op het wapenschild staat, probeerde Napoleon III de gemoederen in Europa tot rust te brengen. De Napoleontische tijd en de herinneringen aan de jaren 1830 (juli-revolutie) en 1848 (februari-revolutie), lagen nog vers in het geheugen.⁸ Deze pijp werd niet

afgebeeld of anderszins vermeld in de catalogi.

Marianne (afb. 10a-b)

Deze pijp heeft een figurale ketel waarvan zowel de steel als ook de tabaksketel in de vorm van een kanon zijn gemaakt. De kanonnen zijn vormgegeven naar het type Obusier zoals dat in Frankrijk aan het eind van de 18e eeuw in gebruik was.⁹ In de hoek tussen deze kanonnen zit een vrouwenfiguur met ontblote borsten en op het hoofd een Frygische muts. Het gaat hierbij om Marianne, zij vertegenwoordigde als allegorische figuur Frankrijk als natie, haar geschiedenis, haar territorium en haar cultuur.¹⁰ In september 1792 werd besloten dat het nieuwe symbool van de staat een staande vrouw met een speer en een kapje zou zijn. In het begin werd dit symbool op verschillende manieren tot uitbeelding gebracht. In 1849 zocht het Ministerie van Binnenlandse Zaken een nieuw symbool voor de Republiek. Het werd de moderne Marianne en ze werd voor het eerst op een Franse postzegel afgebeeld. Tijdens het Tweede Franse Keizerrijk, van 1852 tot 1870 onder Napoleon III, was het verboden Marianne af te beelden. Zij werd toen een clandestien symbool van het verzet tegen het regime.¹¹



Afb. 9. La première république (nr. 870). Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1852-1860. Collectie auteur.

Marianne werd op verschillende manieren afgebeeld. Op de tabakspijp draagt zij een lange jurk die van haar schouder is gezakt. In haar rechterhand heeft zij een zwaard en met haar linkerhand steunt ze op de rand van de ketel. De pijp is aan de onderzijde van de ketel gemerkt met JG. De datering van deze pijp is rond 1850 en door het verbod in 1852 om dit symbool te gebruiken zal deze pijp slechts enkele jaren in productie zijn geweest. Van deze zeer zeldzame pijp is het vormnummer onbekend.

Lepeintre (afb. 11a-b)

Lepeintre is een pijp met een figurale ketel en een oplopende steel met een manchet. De ketel is in de vorm van een corpulente, staande man op een voetstuk. Zijn dichtgeknoopte jasje staat half open door de druk van zijn dikke buik. Op zijn hoofd staat een driekante steek van waaronder zijn haar naar buiten krult. Op deze pijp ontbreekt de firmanaam en het vormnummer maar hij is wel op de onderzijde van het voetstuk gemerkt met JG. De pijp beeldt Emmanuel Lepeintre (1790-1847) uit, ook wel genaamd Lepeintre jeune of Lepeintre Cadet. Hij was een Franse toneelacteur, chansonnier en toneelschrijver die in de jaren 1818 tot 1843 in een aantal bekende theaters in Parijs diverse rollen speelde. Hij stond bekend om zijn omvangrijke lichaam dat rond de 300 kilo woog.¹²

De beeldhouwer Jean Pierre Dantan maakte van veel bekendheden karikaturen. Van Emmanuel Lepeintre maakte hij in 1837 een karikaturaal beeld (afb. 11c) dat grote gelijkenissen vertoont met de Gambier pijp. Alleen het hoofddekseel ontbreekt bij het ontwerp van



Afb. 10a-b. Marianne. J. Gambier, ca.1850-1852. Privécollectie Frankrijk.



Afb. 11a-b. Lepeintre. Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1837-1845. Collectie auteur.

Afb. 11c. Beeld van Lepeintre door Jean Pierre Dantan, 1837. Musée Carnavalet, Parijs (nr. S-138).

Dantan. De armen van het beeld van Dantan suggereren beweging, de rechterarm wijst naar voren en de linkerarm naar opzij. Bij de pijp zijn de armen tegen de romp geplaatst waardoor juist minder beweging wordt gesuggereerd. Dit had een praktische reden omdat uitgestrekte armen in pijpjaar geen lang leven beschoren zouden zijn. Net als bij het beeld is Lepeintre bij de pijp op een voetstuk geplaatst. De tabakspijp zal niet lang na het verschijnen van het beeld van Dantan gemaakt zijn. De datering ligt dan ook in of kort na 1837. Er zijn slechts enkele van deze pijpen bekend. Hij staat niet in de catalogi afgebeeld en zal, net als veel andere voorbeelden in dit artikel, vrij kort in productie zijn geweest.

Tom Pouce (nr. 512, afb. 12)

Pijp in de vorm van een als generaal verkleed kind in een uniformjas met sjerp, een heupband en in de linkerhand een sabel met de punt naar beneden wijzend. Op zijn hoofd draagt hij een dwars geplaatste tweekantige steek met aan de voorzijde een strik. De steel is duimvormig en loopt omhoog met aan het einde een manchet. Op de nagel van de duim staat de kleine generaal. Op de steel staat aan weerszijden in reliëf TOM POUCE en aan de onderzijde het JG merk. In de inventarisatielijst uit 1858 van het Gambier depot in Parijs wordt deze pijp vermeld, maar hij staat in geen enkele catalogus afgebeeld.

Het kind op de pijp is de dwerg Charles Sherwood Stratton (1838-1883), geboren in Bridgeport (Connecticut). Op 5-jarige leeftijd werd hij ontdekt door P.T. Barnum (afb. 13). Die leerde hem zingen, dansen en stukjes op te voeren op het toneel. Hij leerde Charles zich te presenteren als een Europese generaal. Barnum gaf hem de naam Tom Thumb en Tom was zijn meest succesvolle performer op allerlei shows. Ze reisden gezamenlijk

door Amerika en Europa waarbij vele beroemdheden werden ontmoet zoals president Lincoln, koningin Victoria en prins Albert. In 1863 trouwde Tom met de dwerg Lavinia Bump. Hun huwelijk was het belangrijkste sociale evenement in dat jaar in New York. Op de bruiloft kwamen 2.000 gasten. Tom Thumb, in het Frans Tom Pouce, overleed in 1883 in Middleborough (Massachusetts).

Stratton en Barnum kwamen in 1845 naar Frankrijk en traden op in het Théâtre du Vaudeville in Parijs. Hierdoor is de aanvang van de productie van deze pijp bekend. In een advertentie (afb. 14) uit datzelfde jaar, werd vermeld dat de pipes-statuettes van Tom Pouce een groot verkoopsucces waren. In slechts enkele weken werd hij 12.000 keer verkocht! Deze verkoopcijfers zijn opmerkelijk omdat het hier om een pijp gaat die tegenwoordig onder verzamelaars als zeldzaam wordt beschouwd. In dezelfde advertentie wordt ook gerefereerd aan een sigarenpijp van M. Hue die een mooie imitatie is van Havana sigaren en nog succesvoller was dan de Tom Pouce pijp. De advertentie werd geplaatst door Charlemagne Beaumont, eigenaar van het depot in Parijs en kleinzoon van de pijpenfabrikant Jean Gambier.¹⁴

Het verkoopsucces van de Tom Pouce-pijp zal Gambier gemotiveerd hebben om snel met nieuwe pipes-statuettes op de markt te komen. Op 9 december 1846 werd opnieuw een advertentie geplaatst waarin de Tom Pouce-pijp werd vermeld (afb. 15). Beaumont plaatste deze advertentie om kenbaar te maken dat Gambier nog twee 'statuette'-pijpen in de verkoop had: 'Renommée' en 'Vénus au dauphin'. Kennelijk gebruikte hij het eerdere succes van de Tom-Pouce pijp als lokkertje om klanten aan te trekken. Deze twee pijpen waren volgens



Afb. 12. Tom Pouce (nr. 512). Hoogte 8,5 cm. J. Gambier, 1845-1860. Collectie Gaillet, Frankrijk.



Afb. 13. P.T. Barnum en Generaal Tom Thumb. Foto S. of M.A. Root, circa 1850 (Wikimedia).¹³

Beaumont van een bewonderenswaardige uitvoering, die de meest sierlijke Griekse beeldhouwwerken reproduceerden en waarvan de prijs toch niet hoger was dan die van de gewone modellen, namelijk 50 centimes.

Welke pipes-statuettes worden bedoeld met Renommée en Vénus au Dauphin? La Renommée, ofwel de Faam van de koning, berijdt de Faam, het gevleugelde paard Pegasus. Dit is een marmeren beeld van Coysevox dat in 1702 werd geplaatst in de tuinen van het kasteel van

Marly. In 1719 werd het beeld verplaatst naar de Tuilerieën in Parijs en in 1986 naar het Louvre. In de Tuilerieën staat sindsdien een kopie.¹⁵ Een afbeelding van dit beroemde beeld is hier weergegeven (afb. 16) om een idee te krijgen hoe de pijp er uit zou kunnen zien, omdat er tot heden geen pijpen bekend zijn waarin de voorstelling van dit beeld verwerkt is.

De tweede pijp die vermeld wordt in La Presse is 'Vénus au dauphin'. Venus, godin van de liefde, werd in

AVIS AUX FUMEURS.

La statuette-pipe de Tom-Pouce s'est vendue à plus de douze mille en quelques semaines; mais ce succès n'a rien de comparable à la vogue des **PIPES CIGARES** de M. Hue. Ces pipes, par leur forme et leur couleur, sont une prestigieuse imitation des régalias et des plus beaux cigares de la Havane. Une seule maison de commission, celle de M. Beaumont-Gambier, vient de faire à M. Hue une commande de quinze mille cigares factices de son invention.

Afb. 14. Advertentie in Le Siècle, 29 oktober 1845.

PIPES-STATUETTES. L'éditeur du *Tom-Pouce* met en vente la **RENOMMÉE** et la **VÉNUS AU DAUPHIN**. Ces deux Pipes sont d'un travail admirable et reproduisent les deux groupes les plus gracieux de la statuaire grecque, et cependant le prix n'en est pas plus élevé que celui des modèles ordinaires (50 c.). S'adresser chez tous les marchands de Tabac, et chez **M. BEAUMONT**, commissionnaire, rue de l'Arbre-Sec, 20, chez qui l'on trouve les *pipes-cigares* de Hue. 15795

Afb. 15. Advertentie 'Pipes-Statuettes' in La Presse, 9 december 1846, p. 4.



Afb. 16. Het beeld La Renommée, Parijs.

de beeldende kunst vaak afgebeeld als een vrouw met een rond voorwerp in haar hand, bijvoorbeeld een appel of een spiegel, maar soms ook met Cupido of Victoria op haar hand, en ook wel in de nabijheid of zittend op een dolfijn. Er zijn verschillende voorbeelden bekend van Venus op schilderijen of als sculptuur. De pijp waarnaar verwezen wordt in La Presse is te zien op afbeelding 17a-b. De ketel van deze fraaie manchetpijp bestaat uit een dolfijn aan de onderzijde waarop een naakte Venus zit met haar benen geklemd rond de

ketel, waarbij het rechterbeen in gehurkte positie en het linkerbeen opge-trokken. Samen met Cupido houdt ze met haar handen een doek omhoog, die rond de ketel gedrapeerd is. De gedraaide staart van de dolfijn loopt door op de gladde, naar boven gebogen steel met manchete. Deze pijp, waarvan het vormnummer onbekend is, is niet gemerkt met de naam Gambier, maar alleen met het JG merk aan de onderzijde van de steel. De pijp komt ook voor zonder het JG merk.



Afb. 17a-b. Vénus au dauphin. Hoogte 8 cm. J. Gambier, 1846-1850. Collectie auteur.



Afb. 18a-c. Visverkoopster. Hoogte 10 cm. Privécollectie Engeland.

Visverkoopster (onbekend nr., afb. 18a-c, 19)

De laatste hier beschreven pijp die tot de groep van pipes-statuettes behoort is zeer uitzonderlijk. Op een voetstuk staat een visverkoopster met laarzen, een bloemetjesjurk en om haar hoofd een doek met een afhangende flap in de nek. Ze houdt met beide armen een schotel vast waarop vier vissen liggen. Met haar geopende mond lijkt ze haar vis aan te prijzen. Op haar rug draagt ze een mand die de tabaksketel vormt. Onder de mand bevindt zich een gespikkelde boomstam waarop, in een geruwde lijst, een spreuk is aangebracht: 'La loupe tond les chiens et cire les bottes'. Op het voetstuk aan de voorzijde staat 'il arrive' en op de boomstam het oude JG merk, beiden in reliëf. Uitzonderlijk detail is dat onder de jurk van de vrouw haar geslachtsdeel zichtbaar is. Het emaille van deze pijp is ook afwijkend te noemen; het geslachtsdeel is rood geëmailleerd, de geopende mond is van binnen ook rood en de lippen zijn wit geëmailleerd.

De pijp heeft van verzamelaars de naam la Harengère ofwel visverkoopster gekregen. De officiële fabrieksbenaming is vooralsnog onbekend. Het opvallende ontwerp van deze pijp lijkt te refereren aan de prostituees in het



19e-eeuwse Parijs. Een aantal aanwijzingen duiden hier op. De Harengères stonden bekend om hun grote mond en grof taalgebruik. Harengère was ook de bijnaam van meisjes van plezier. Op de voorzijde van de pijp staat de tekst 'il arrive' (hij komt) en duidt op de klant die komt. De tekst in de omlijsting 'tont les chiens' betekent letterlijk 'scheert de honden' waarmee bedoeld wordt dat

al het geld uit de zakken van de klanten geklopt wordt en 'cire les bottes' geeft aan dat dit met charme gebeurt.¹⁶

'La louppe' zou ook een bijnaam voor prostituees zijn maar dit kon niet worden bevestigd. Het naakte onderlichaam van de vrouw, verstopt onder de rokken van de visvrouw, maken dit een zeer uitzonderlijk ontwerp.

Van deze pijp is tot nu toe slechts één exemplaar bekend.¹⁷ Van een meer zichtbare erotische variant (afb. 19), waarbij de vrouw haar jurk opgetrokken heeft tot haar middel, waardoor het onblote onderlijf zichtbaar is, is eveneens slechts één exemplaar bekend. Naast dit detail is ook de kap op haar hoofd en de steel iets anders qua vorm en rust er op het voetstuk aan de achterzijde een kist. Het is onbekend of deze pijp van Gambier is.¹⁸

Conclusie

In de catalogi wordt de naam pipes-statuettes niet gebruikt om de in dit artikel behandelde pijpen aan te duiden. Deze benaming is alleen bekend van de genoemde advertenties uit 1845 en 1846 van Beaumont. Veel van deze pijpen zijn in de eerste helft van de 19e eeuw uitgebracht waaruit geconcludeerd kan worden dat deze toen een zekere populariteit genoten onder rokers. De gepubliceerde verkoopcijfers van de pijp met Tom Pouce uit 1845 geven dit ook aan. In dit artikel is een selectie gemaakt uit deze bijzondere groep pijpen en zijn een aantal opvallende modellen beschreven en getoond. Het succes zal niet in alle gevallen even groot zijn geweest waardoor sommige pijpen slechts zeer korte tijd in productie zijn geweest. Ook zal in sommige gevallen de actualiteit van het ontwerp een rol gespeeld hebben bij de duur van de productieperiode. Dergelijke pijpen die korte tijd populair waren, werden dan ook niet in de catalogi opgenomen, maar na teruglopende verkoopcijfers vervangen voor nieuwe modellen, waarvan het ontwerp in de belangstelling stond.

Noten:

1. De vermelde nummers achter de namen zijn de vorm- of modelnummers.
2. Jean-Leo, 1971, p. 41, nr. 435.
3. In deze lijst wordt de voorraad van de verschillende pijpmodellen opgesomd die in 1858 aanwezig waren in het depot van de groothandel van Beaumont te Parijs in de Rue de L'Arbre sec 20. Het hoogste modelnummer op deze lijst is 999.
4. https://nl.wikipedia.org/wiki/Antonius_van_Egypte
5. Van Esveld, 2017, p. 113-114.
6. Van Esveld, 2018, p. 185-191.
7. La Tirelire, M. Gogniard, 5 november 1835. Zie www.theatre-documentation.com
8. Bruijn en Harinck, 2004, p. 114.
9. Musée de l'Armée, Paris : <https://www.photo.rm.n.fr/archive/12-551962-2C6NU08A5IMH.html>
10. Stam, 2010, p. 2216-7.
11. [https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianne_\(emblem\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianne_(emblem))
12. Wikipedia https://fr.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Lepeintre
13. Wikimedia Commons.



Afb. 19. Visverkoopster met opgetrokken jurk. Uit Ramazotti en Mamy (1982, p. 45).

14. Van Esveld, 2017, p. 131-132.
15. [Wikipedia.org/wiki/Bestand:Renomm%C3%A9e_chevauchant_Pegase_Coysevox_Louvre_MR1824.jpg](https://www.wikipedia.org/wiki/Bestand:Renomm%C3%A9e_chevauchant_Pegase_Coysevox_Louvre_MR1824.jpg)
16. Vriendelijke mededeling Francis van Parys, november 2020. Zie ook de website van de Dictionnaire Argot Français Classique de 1827 à 1907.
17. Bastien, 1973, p.80, ill. 98 en Van Parys, [z.jr.], p. 40-41, afb. 17.
18. Ramazotti en Mamy, 1982, p. 45.

Literatuur:

- Bastien, A.-P., 1973. *La pipe*. Paris.
- Bruijn, J. de en G. Harinck, 2004. *Groen van Prinsterer in Europese context*. Hilversum.
- Esveld, A. van, 2017. Vrouwelijk naakt van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p.113-117.
- Esveld, A. van, 2017. Parijs, de thuisbasis van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p. 125-139.
- Esveld, A. van, 2018. Duivels, saters en faunen van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2018, p. 185-191.
- Jean-Léo, 1971. *Les pipes en terre françaises. Du 17me siècle à nos jours*. Bruxelles, Le Grenier du Collectionneur.
- Parys, F. van, [z.jr.]. *Les pipes en terre de Gambier*. Tome 4. Liège.
- Stam, R., 2010. De Phrygische muts en Marianne op Franse pijpen. *PKN* 33(130), p. 2216-7.
- Ramazotti, E., en B. Mamy, 1982. *Pfeifen und Pfeifenraucher: Pfeifendunst und Pfeifenkunst*. Genève.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

